

УДК 303.446

Горбачик А.П.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат фізико-математичних наук, доцент, декан факультету соціології

ПОРІВНЯЛЬНИЙ МЕТОД У ВИВЧЕННІ НОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ: МОЖЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена розгляду проблем, що виникають при вивченні нових соціальних явищ, що тільки постають і знаходяться лише на перших етапах розвитку та еволюції. Зроблений висновок про те, що для вивчення таких явищ можливим та продуктивним є застосування емпіричних досліджень, що ґрунтуються на порівняннях у часі та у просторі.

Ключові слова: соціальне явище, порівняльний метод, емпіричне дослідження, концепт, зсув, кількісний аналіз

Статья посвящена рассмотрению проблем, возникающих при изучении новых социальных явлений, которые только появляются и находятся лишь на первых этапах развития и эволюции. Сделан вывод о том, что для изучения таких явлений возможным и продуктивным является применение эмпирических исследований, основанных на сравнениях во времени и в пространстве.

Ключевые слова: социальное явление, сравнительный метод, эмпирическое исследование, концепт, смещение, количественный анализ

Article is devoted to the problems of new social phenomena study, that are on the first stage of developing and evolution. Author concludes that for the study of such phenomena there is possible and productive to conduct empirical researches based on the comparisons in time and in space.

Keywords: social phenomenon, comparative method, empirical research, concept, bias, quantitative analysis

В світі відбуваються швидкі зміни. Суспільство, економіка, суспільні відношення та інститути, технології - все дуже швидко змінюється. В той же час пояснювальна здатність соціологічних теорій зменшується. Мова йде навіть не про прогнози, мова йде про пояснення поточної ситуації. Як наслідок соціологія втрачає свою впливовість. В чому причини?

Мета статті полягає в розгляді методологічних та методичних передумов використання порівняльного підходу до вивчення нових соціальних феноменів. **Актуальність** подібних досліджень, спрямованих на визначення методологічних засад вивчення саме такого роду феноменів, що знаходяться на початкових етапах свого розвитку, визначається з одного боку їх (нових соціальних феноменів) значним впливом на характер та результати суспільного розвитку, а з іншого боку низькою спроможністю сучасних соціальних наук дати адекватну відповідь на виклики, породжені змінами у сучасному глобалізованому суспільстві.

Одна з важливих, чи не ключова, причина зменшення здатності соціологічних досліджень пояснити розвиток сучасних соціальних процесів та дати адекватні відповіді на питання, що постають перед тепер вже

глобалізованим суспільством, полягає в тому, що соціологічна теорія не встигає за емпірією. Класично теорія має передувати емпіричному дослідженню. Іншими словами емпіричне дослідження має бути теоретично обґрунтованим та власне і проводиться задля того, щоб перевірити певну теорію. Але зараз ми спостерігаємо ситуацію, коли емпіричне дослідження часто планується без чітко визначеної теорії і дані збираються для опису різноманіття та/або перевірки досить широкого спектру не зовсім чітко окреслених теорій. І на питання "А яка теорія лежить в основі Вашого емпіричного дослідження?" можна отримати відповідь на кшталт "Цей блок питань стосується такої тематики, а цей блок питань стосується ось такої тематики". Тепер теорії народжуються та формулюються (виростають) з дослідницьких питань та відповідних гіпотез в процесі аналізу. Все більш важливим стає вторинний аналіз, уміння працювати із даними, зібраними іншими колективами для, можливо, дещо іншої дослідницької мети. Якщо раніше "життєвий цикл" емпіричного дослідження виглядав наступним чином - "формулюємо теорію - висуваємо дослідницькі питання та гіпотези - проводимо якісне дослідження - формулюємо інструмент - проводимо кількісне дослідження - здійснюємо аналіз та перевіряємо гіпотези - робимо висновки стосовно теорії" то тепер він має дещо інший вигляд - "формулюємо гіпотези - звертаємося в архів даних за даними для перевірки гіпотез - здійснюємо аналіз відібраних даних та перевірку гіпотез - намагаємося узагальнити висновки у теорію".

В світі зібрано та доступно для аналізу багато емпіричних даних. В цей процес вкладено багато зусиль та ресурсів (людських, фінансових). Інколи складається враження, що на збирання даних витрачається більше ресурсів та зусиль ніж на аналіз. Аналізом мали б займатися академічні вчені, молоді аспіранти та докторанти, студенти що зазвичай не мають можливості провести власне емпіричне масштабне збирання даних в рамках емпіричного дослідження.

Але виникає питання чи можна перевіряти гіпотези свого дослідження на даних, що збиралися іншим дослідницьким колективом для інших цілей? Надалі спробуємо показати що дійсно можна, зберігаючи при цьому всі класичні вимоги до логічно обґрунтованого дослідження та відповідного аналізу.

Щоб зрозуміти зміни, швидкі зміни, що відбуваються у різних сферах, соціологія має стати емпіричною та порівняльною. Необхідність порівняння обґрунтовувалася класиками і, зокрема, Е.Дюркгаймом. Класики зазвичай не створювали цілісних, аксіоматично побудованих, інтегрованих теоретичних наративів. Їх діяльність часто була спрямована на опис та спробу зрозуміти сучасне їм суспільство. І ця робота формувалася навколо масштабних дослідницьких питань - про соціальний порядок, про рушійні сили розвитку тощо.

Зараз зміни прискорилися. Ми переходимо до якісно нового порядку. А це означає і необхідність змін у нашому дослідницькому інструменті. З'являються нові концепти. Спочатку можливо у вигляді певних метафор, але деякі з них реально входять до дослідницького інструменту.

Особливість полягає в тому, що ми маємо звертатися до явищ, які тільки недавно почали розвиватися і часто їх еволюція поки що є незрозумілою. Для того щоб вивчати процес, вивчати фактори що впливають на його розвиток, потрібно мати спостереження цього процесу на різних стадіях розвитку у певного об'єкту за різних умов (за різних значень потенційних факторів) або принаймні

мати спостереження цього процесу у різних об'єктів за різних умов. Перша ситуація є близькою до ситуації експерименту, а друга до ситуації квазіексперименту [2]. Але в будь-якому випадку предметом розгляду стає дисперсія результатів спостережень за процесом або, іншими словами, варіація всередині теоретично визначених концептів. Для вивчення процесів, що тільки починають еволюціонувати, може бути застосований подвійний порівняльний метод. Діахронічні порівняння з далеким минулим та розробка ідеальних моделей тих зародкових явищ, що мали б розвинути у майбутньому. Отже, з одного боку, для аналізу понять, зміст яких швидко еволюціонує, потрібно збільшувати кількість наукових систематичних спостережень. З другого боку, ще більш важливою стає роль соціологічної уяви та теоретичної інтуїції дослідника, навіть дослідника, що працює в сфері емпіричних досліджень. Створення ідеальних типів, ідеальних моделей, які операціоналізують та вводять в контекст емпіричного дослідження потрібні нам концепти та мають зафіксувати певні причинні впливи, потребує сильної наукової інтуїції.

Але саме такі теоретичні конструкції є найбільш цінними та створюють основу емпіричних досліджень. Саме порівняння з такими ідеальними об'єктами створює можливість мисленнєвого моделювання розвитку процесу, що вивчається, розгляду динаміки, дозволяє поєднати прояви процесу у різних об'єктів для з'ясування можливості вивчення відповідної варіації.

Сценаріїв розвитку швидкоплинної сучасної ситуації в різних сферах більше ніж достатньо. Чого часто не вистачає, так це адекватних теоретично обґрунтованих (таких, що ґрунтуються на розвинутій теорії) емпіричних досліджень, які б дозволили зробити висновок про те, який з альтернативних сценаріїв є більш переконливим, надійним, дає краще узгодження із відповідними ідеальними моделями. Іншими словами мова йде про спрямований емпіризм.

Порівняльні дослідження можна розглядати як певний компроміс. З одного боку, контекстні особливості розвитку конкретної країни (конкретного суспільства) приносяться в жертву заради більш широких узагальнень. Але з іншого боку все частіше інтерпретація змінної, інтерпретація зв'язку є можливою майже виключно лише в певному контексті, що потребує порівняння.

Для кількісного аналізу агрегованих даних, якщо мова йде про такі макросоціологічні об'єкти як країни або нації, часто не вистачає спостережень. Дійсно ми маємо в світі близько 200 країн, але європейських країн в аналізі як правило не більше 25-30. Невелика кількість спостережень не є великою проблемою у випадку чіткої обґрунтованої теорії, але саме в умовах розгляду нових феноменів як правило чітка розвинута теорія є відсутньою. Слабка ж теорія має наслідком велику кількість можливих пояснень, що їх треба протестувати, та відповідно велику кількість потенційно можливих взаємозв'язків між причинно впорядкованими змінними в моделі. Це/ в свою чергу, може призводити до мультиколінеарності, а отже і до збільшення помилок, що потребує збільшення кількості спостережень [1]. Все це призводить до погіршення надійності оцінок. Звичайно, чим простішою та чітко визначеною є теорія, тим менше вимог до збільшення кількості спостережень. Але соціологія знаходиться саме серед наукових дисциплін, для яких не характерною є чітка та стала вивірена теоретична база, особливо коли мова йде про нові соціальні феномени.

Звичайно, можна шукати і певні переваги у невеликій вибірці країн або націй. Зокрема, це дає змогу робити більш чіткі інтерпретації результатів групування (наприклад, кластерного або дискримінаційного аналізу), дає можливість приділити увагу всім особливим (таким, що дуже сильно відрізняються в той чи інший бік) випадкам, проаналізувати детально залишки у моделях регресії [3]. Іншими словами, все це дозволяє внести до кількісного аналізу переваги та можливості поглибленого аналізу окремого випадку (те, що називають "case study").

Значною проблемою є те, що вимірювання, яке ми можемо собі дозволити в наших порівняльних дослідженнях, є таким, що часто залежна змінна у наших моделях все одно є по суті якісною, дискретною, або ж навіть якщо кількісною та неперервною, то обмеженою в значеннях певним діапазоном (інтервалом). Для дослідника це означає необхідність звертатися до нелінійних мультиноміальних моделей, які є значно складнішими не тільки в роботі та оцінках, але й головне в інтерпретаціях. Зокрема мова йде про аналіз настання подій (так званий "event history analysis"), logit та probit регресійні моделі [4]. Для аналізу залежних номінальних змінних розроблено та удосконалюється кілька досить ефективних моделей, що дозволяє втягувати в розгляд навіть феномени, що досить рідко зустрічаються у оточуючому житті і які зазвичай вивчались переважно якісними методами. Іншими словами, навіть якщо такий феномен як соціальна революція зустрічається нечасто, а отже ми маємо справу із подією з невисокою ймовірністю настання, ми все одно можемо вивчати такого роду події систематично із застосуванням методу максимальної правдоподібності.

Ще одна проблема полягає у загрозі зсуву, породженого відбором макросоціологічних об'єктів (відбором до аналізу відповідних спостережень). Працюючи із макросоціальними об'єктами в рамках порівняльного методу дослідник часто вивчає вплив певних системних властивостей, інститутів або різновиду політики на результат діяльності об'єкту розгляду. Наприклад, дослідник може вивчати яким чином особливості виборчого закону впливають на кількість політичних партій, або яким чином політичний режим впливає на економічне зростання. Якщо говорити формально, то нас цікавить вплив властивості X на певний результат Y за умови Z . В загальному вигляді питання полягає в тому, як в умовах невеликої вибірки макросоціальних об'єктів відокремити вплив X на Y від впливу Z на Y . При достатній кількості об'єктів у вибірці та за умови, що ймовірність спостерігати будь-яке значення Y не залежить від Z , ефективними є стандартні статистичні методи аналізу даних, отриманих в ході звичайного (cross-sectional) дослідження в рамках квазіекспериментального дизайну. Але якщо ймовірність різних значень Y є різною за умови різних значень Z (тобто Z має вплив на відбір) ми стикаємося з порушенням умов стандартних та звичних статистичних моделей. Припустимо, що ми вивчаємо вплив політичного режиму на економічне зростання. Ми розглядаємо в певному році країну A (умова Z), що має авторитарний режим (умова X) і бачимо, що прибутки населення в країні впали (результат Y). Для того, щоб оцінити власне вплив режиму на економіку, нам потрібно було б знати, а яким би був стан економіки (результат Y) за умови, якби в цей рік в країні A (умова Z є незмінною, контролюється) була б демократія (змінюємо фактор X задля оцінки його впливу). Проблема полягає в тому, що ми не маємо такого

спостереження, адже в країні, що ми її вивчаємо, реально є авторитарне правління. Ми можемо звернутися до квазіекспериментального дизайну і пошукати в загальному універсали макросоціальних об'єктів, що піддаються аналізу (в нашому випадку, пошукати серед країн), таке спостереження, яке б відповідало ситуації країни А, але характеризувалося б демократичним режимом. Тобто спробувати порівняти авторитарну країну А із країною, що в усьому є подібною до А крім політичного режиму. Але ситуація може бути такою, що авторитаризм в А є результатом впливу тих самих факторів, що забезпечують і економічну результативність. Крім того економічне зростання само по собі має певний вплив на політичний режим. А отже певні фактори, які явно не увійшли у нашу модель і нами не спостерігаються, можуть бути спільними для обох змінних (тип режиму – умова, та рівень економічного зростання – результат). За таких умов ми маємо певне спостереження (країну А), для якого немає спостереження для співставлення. Це має наслідком зсув у оцінці впливу. Особливо актуальною проблема стає за умови, що ми маємо справу із феноменами, що тільки постають. Вихід, хоча і не безперечний, полягає у конструюванні та введення до аналізу для цілей порівняння певних ідеальних моделей нових феноменів, про що йшла мова вище.

Ще одна складність має місце в роботі дослідника компаративіста. Зазвичай стандартно ми припускаємо, що всі спостереження є незалежними одне від одного. Але чи в сучасному глобалізованому світі ми завжди і з певністю можемо сказати, що події в країні А є дійсно незалежними від того, що відбувається в країні В? Реально, як правило, такої незалежності немає і ми маємо шукати можливості вводити до моделі певні поправки та виконувати коригуючі дії. Зокрема, якщо група країн є подібними та утворюють певний кластер за властивостями, що є важливими для аналізу нашого дослідження, але при цьому розглядаються в аналізі як незалежні спостереження, то ми маємо ризик отримати зсунуті коефіцієнти та мати справу з гетероскедастичністю. Певним виходом може бути введення до моделі фіктивної (dummy) змінної, що "забирає" на себе все спільне, що є у спостереженнях кластера (тобто фіктивну змінну, що фіксує приналежність спостереження до певного кластера подібних). Іншим виходом є використання в аналізі лише одного спостереження з кожного кластера. Зокрема, мова може йти про одну країну, що розглядається як типовий представник певного регіону. Недоліком такого підходу є те, що в результаті переходу до таких типових представників значно зменшується кількість спостережень, на яких базується аналіз, що в ряді випадків є неприпустимим.

Спроба збільшити кількість спостережень за рахунок розгляду об'єктів (країн) у певні різні моменти часу (створення панелі з макросоціологічних об'єктів) може бути продуктивною, але також має наслідком певні труднощі. По-перше, необхідно турбуватися про усунення автокореляції між спостереженнями, які в такому випадку стають залежними. По-друге, можливою є також взаємодія часу (одні й ті ж об'єкти в різні моменти часу) та простору (кластери подібних об'єктів), яку потрібно оцінювати та видаляти для отримання не зсунутих оцінок. Виходом може бути використання багаторівневого аналізу, що включає два (кластер подібних країн та час) або три (кластер подібних країн, час та індивід) рівні. У випадку значних за розміром часових рядів є сенс також скористатися можливостями методу аналізу настання подій.

Найгіршою є ситуація, коли глобалізація має наслідком майже повну або повну уніфікацію і розглядати макрооб'єкти як незалежні немає ніякої можливості. Прикладом можуть бути країни Європейського союзу з певних аспектів життя та функціонування. В таких умовах реальна кількість незалежних спостережень стає дорівнювати одиниці, що унеможлиблює будь-який статистичний аналіз.

Висновки. Отже, для вивчення суспільства, що трансформується, для вивчення процесів, що знаходяться на перших стадіях розвитку та еволюції, ефективним є застосування порівняльного методу. Такого застосування, де з одного боку порівнюються історично віддалені витoki явища (порівняння в часі, діахронне), а з іншого ретельно збираються всі дані прояву процесу у всіх доступних для спостереження та вимірювання об'єктів (порівняння в просторі, синхронне). Метою є збирання якомога більшої кількості даних задля пошуку у цьому різноманітті певних системних якщо не сталих, то принаймні відносно стабільних та повторюваних зразків. Все це є неможливим без виходу у дослідженнях за межі "власного" суспільства, без розгляду власного суспільства у певному адекватному порівняльному контексті.

Література

1. J.H. Goldthorpe Current issues in comparative macrosociology: a debate of methodological issues // Comparative Social Research, Volume 16, 1997, p. 1-26.
2. Д.Кэмпбелл Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях - СПб, 1996. - 391 с.
3. A.Przeworski, H.Teune The logic of comparative social inquiry.- Wiley, 1970.- 210 p.
4. Бююль А., Цефель П. SPSS: искусство обработки информации. - СПб: ДиаСофтЮП, 2001.- 608 с.

УДК 316.74: 37.16

Чепак В.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доктор соціологічних наук, доцент

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СОЦІОГУМАНІТАРНИХ НАУК ЩОДО ВИВЧЕННЯ ОСВІТИ

У статті здійснено аналіз окремих соціогуманітарних наук щодо їх евристичного потенціалу при вивченні освіти. Встановлено спільні та відмінні риси у предметній площині, проблематиці, функціях, теоретичних засадах, тенденціях розвитку даних наук. Наголошено на необхідності подальшої інтеграції наук про освіту задля реалізації теоретичних і практичних потреб.

Ключові слова: *освіта, педагогічний підхід, філософський підхід, економічний підхід, соціологічний підхід, освітній менеджмент*

В статье осуществлен анализ отдельных социогуманитарных наук относительно их эвристического потенциала при изучении образования. Установлены общие и отличительные черты в предметной плоскости, проблематике, функциях, теоретических принципах, тенденциях развития данных наук. Отмечено необходимость последующей интеграции наук об образовании для реализации теоретических и практических потребностей.

Ключевые слова: *образование, педагогический подход, философский подход, экономический подход, социологический подход, образовательный менеджмент*

In the article the analysis of some social and humanitarikh sciences as for their heuristic potential at the study of education is carried out. General and excellent lines in a subject field,